

Şafii'nin Kelam Anlayışı

- Shafii's Understanding of Kalam -

Ahmet GENÇDOĞAN*

Atf/Citation: Gençdoğan, Ahmet. "Şafii'nin Kelam Anlayışı/Shafii's Understanding of Kalam". *Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi/ Journal of Mesned Divinity Researches*, (Bahar 2020-1): 241-259.

Öz:

Hız. Peygamber'in vefatından sonra Müslüman toplumda dinin esasına dair, birtakım sebeplerle ortaya çıkan yeni problemlerin çözülebilmesi adına farklı yaklaşımlar geliştirilmiştir. Hız. Peygamber ve sahabe'nin dini yorumlama şekline vurgu yapan kesim, her türlü meselenin yalnızca Kitap ve Sünnet perspektifinde düşünülmesi ve cevaplar bulunması gerektiğini ileri sürmüştür. Diğer bir kesim ise Hız. Peygamber ve sahabe döneminde gözükmeyen bu problemlerin, Kitap ve Sünnet'ten hareketle fakat akla dayalı yeni metodlar da kullanarak çözüme kavuşturulması gerektiğini iddia etmiş ve kelamî yöntemi savunmuştur. Şafii bu iki yaklaşımdan birincisinin savunucusu ve öncüsü olmuş, Kitap ve Sünnet'ten ayrı olarak akıl merkezli inşa edilen izahlara ve dolayısıyla da kelamî düşünceye karşı çıkmıştır. O, kelamın Hız. Peygamber ve sahabe döneminde uygulanması bulunmayan bir yöntem olduğunu ve böyle bir yöntemle dinin doğru şekilde anlaşılıp yorumlanamayacağını belirtmiştir. Şafii'nin kelama karşı olmasının diğer bir sebebi de onun, kelamî metodu mu'tezilî yöntem olarak değerlendirmesidir. Bununla beraber Şafii'nin kendisi de ulûhiyet, nübüvvet, insan ve filleri gibi kelamda tartışılan meseleler hakkında fikirleri ileri sürmüş ve bu fikirleri muhaliflerine karşı savunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kitap, Sünnet, Selef, Kelam, Şafii.

Abstract:

After the death of the Prophet, in the Muslim community, different approaches have been developed in order to solve the new problems that arise due to a number of reasons about the basis of religion. The section that emphasizes the religious interpretation of the Prophet and sahaba has suggested that all kinds of issues should be considered and found answers only in the perspective of the Qur'an and the Sunnah. Another section defended kalamî method by claiming that these problems which were not seen during the Prophet and sahaba period, should be solved by means of the Qur'an and the Sunnah but by using new methods based on reason. Shafii was the defender and pioneer of the first of these two approaches and he opposed the explanations which were centered on

* Arş. Gör., Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
agencdogan@mehmetakif.edu.tr. ORCID: 0000 0001 7111 4978.

reason apart from the Qur'an and the Sunnah and thus opposed to kalamî thought. He stated that kalam was not available in the period of the Prophet and sahaba and that religion cannot be understood and interpreted correctly in such a way. Another reason for Şafîî being against kalam is that he evaluates the kalamî method as Mu'tazilite method. However, Şafîî himself has put forward ideas about the issues discussed in kalam such as divinity, prophethood, man and his actions and he defended these ideas against his opponents.

Key words: Qur'an, Sunnah, Salaf, Kalam, Şafîî.

1. GİRİŞ

Hız. Peygamber sonrası Müslüman toplum zaman içerisinde ihtida hareketleri, fetihler, ticaret ve tercüme faaliyetleri yoluyla farklı din ve kültürlerle tanışmıştır. Ayrıca Müslümanların kendi içinde yaşadığı dinî/siyasî çatışmalar, yeni Müslüman olanların beraberinde getirdikleri yeni problemler ve felsefî düşünce hareketlerinin İslam dinine yönelik geliştirdiği faaliyetler, Müslüman düşüncenin ve bu düşüncenin içinden doğduğu dinî ilkelerin yine dinin temel perspektifinden yola çıkarak yeniden yorumlanmasını gerekli kılmıştır.¹

Dinin asıllarının belirlenmesinde, bu asılların delillendirilmesinde, tebliğ edilmesinde ve savunulmasında naklî bilginin yanında aklın da ön plana çıkarılarak dinin ikame edilmesini sağlama çabası, kullandığı yöntem bakımından "kalam" olarak isimlendirilmiştir.² Kesin deliller kullanmak ve vaki olacak şüpheleri gidermek suretiyle dinî akideleri ispat etme gayesini benimseyen kalam,³ Allah'ın zatından ve sıfatlarından başlangıç ve sonuç itibarıyla yaratılmışların hallerinden İslam kanunlarına göre bahseden bir ilim olarak tanımlanmıştır.⁴ Ehl-i Sünnet itikadında, söz konusu yöntemi benimseyenler olduğu gibi, bu metodun Kitab ve Sünnet'e dayanmadığını, sahabe döneminde uygulaması bulunmadığını ve dolayısıyla kalam ilmiyle uğraşmanın naslara aykırı bidat faaliyetler anlamına geldiğini iddia edenler de olmuştur.

Hasan Basri (ö. 110/728)'den itibaren oluşmaya başlayan Ehl-i Sünnet itikadını, Mâlik b. Enes (ö. 179/795), Şafîî (ö. 204/820) ve Ahmed b. Hanbel (ö.

¹ Ali Sâmi en-Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm* (Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.), 1: 54; M. Sait Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları* (İstanbul: İsam Yayınları, 2008), 15; Ebu'l-Vefa Taftazânî, *Ana Konularıyla Kelâm*, çev. Şerafeddin Gölcük (Konya: Kitab Dünyası Yayınları, 2000), 11; W. Montgomery Watt, *Modern Dünyada İslâm Vahyi*, çev. Mehmet Aydın (Ankara: Hülbe Yayınları, 1982), 107; Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı (Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.), 255. Mohammed Basil Altaie, "Daqîq al-Kalâm The Islamic Approach to Natural Philosophy", *Based on a talk given at the Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter, U.K* (2005): 2.

² Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, 16.

³ Seyyid Şerif Ali b. Muhammed el-Cürcânî, *Şerhu'l-Mevâkıf*, thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998), 1: 40.

⁴ Cürcânî, *et-Ta'rifât*, (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938), 162.

241/855) gibi muhafazakâr âlimlerin öncüsü olduğu Selefiyye, nasları esas almakla birlikte itikadî meseleleri akıld prensiplerle değerlendirmeyi gerekli kılan Ebû Hanife (ö. 150/767) ile öğrencileri ve İbn Küllâb (ö. 240/854), Hâris el-Muhâsibî (ö. 243/857), Kalânîsî (ö. 255/869) gibi kelimâ söyleme yakın duran isimler tarafından temsil edilmiştir.⁵ İtikadî meselelerde aynı değerleri savunmakla birlikte meselelerin anlaşılması ve yorumlanması konusunda belli ölçüde farklılaşan sünnî akide, akıl ve kelimâ tavırla ilgili düşünceleri açısından temel olarak selef metodu⁶ ve kelimâ metodu⁷ şeklinde isimlendirilmesi mümkün olan bu iki anlayış biçimini ihtiva etmiştir. Söz konusu farklılaşmada selef metodunu benimseyenler arasında yer alan Şafîî'nin, kelimâ metodu ve onun ihtiva ettiği meselelerle ilgili görüşleri makalenin konusunu teşkil etmektedir. Zira Şafîî, Müslüman düşünceyi oldukça güçlü şekilde etkilemiş ve şekillendirmiştir. Onun dinî meseleleri yorumlamada nakil merkezli tutumu, birçok sebeple kelimâ metoddan uzak durması ve eleştirmesinin Müslüman toplumda yansımaları olmuştur. Fakat ne yazık ki Şafîî'nin, kelimâ metoduna dair düşünceleri ile kelimâ nitelikli görüşlerini içeren ve kendisine aidiyeti kesin olan bir metin elimizde bulunmamaktadır. Bundan dolayı Şafîî'nin kelama ilişkin yaklaşımını konu edinen bir çalışma için Şafîî'den bu yönüyle bahseden klasik kelimâ metinleri, biyografi, menkıbe eserleri, kendisine isnat edilen farklı rivayet ve kitaplardan faydalanılması zorunluluk ifade etmekte ve bu nakiller, birlikte değerlendirildiğinde onun görüşlerini yansıtan ortak bir anlama işaret etmesi itibarıyla önem taşımaktadır.

2. KELAMA YÖNELİK İKİ AYRI YAKLAŞIM

Sahabe ve sonraki süreçte yaşayan selefin geniş ölçüde kabul ettiği düşünce, itikadî meselelerde yorumdan kaçınmak, tartışmaya girmemek ve hatta bu meseleleri düşünmekten de uzak durmaktır. İlk dönem Müslüman toplumunda ortaya çıkan anlaşmazlıkların sayıca az olması ve bunların da çoğu zaman yalnızca Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetine bakarak çözülebilir nitelikte

⁵ Yusuf Şevki Yavuz, "Eş'ariyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1995), 11: 448; Mehmet Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik* (İstanbul: Düşün Yayınları, 2013), 66-84.

⁶ Ebû Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî el-Lâlekâî, *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, thk. Ahmed Sa'd Hamdân (Riyad: Dâru Tayyibe, ts.), 1: 53-54; Fevvâz Ahmed ez-Zemerî, *Akâidü Eimmeti's-Selef*, (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995), 40-42; Bedâh b. el-Buseyr eş-Şankî, *Tenbîhu'l-Halî'l-Hâdir*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000), 2: 178.

⁷ Osman b. Ali el-Huseyn, *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâilî'l-İ'tikâd inde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006), 1: 50, 219; İrfan Abdülhamîd, "Kelimâcılarının Metodu; Araştırma ve Değerlendirme", çev. Harun Çağlayan, *Kelimâ Araştırmaları Dergisi*, 12/1 (2014): 399-400.

olması, selefin itikada ilişkin konularda söylem ve yorumdan uzak durmasını beraberinde getirmiştir.⁸

İtikadî esaslar hakkında yorum yapılmasına karşı gösterilen tavır, sonraki dönemde Mâlik b. Enes ve Şafîî'nin öncüsü sayıldığı Ehl-i Hadis'in, kelama karşı katı bir tutum geliştirmesine sebep olmuştur.⁹ Söz gelimi Mâlik b. Enes, kelamla ilgili olarak "Dinde kalam etmeyi sevmem. Memleketimizin âlimleri bunu daima çirkin görmüş ve yasaklamışlardır. Bu yasak, Cehm b. Safvan (ö. 128/745)'ın ileri sürdüğü kalam, kader ve benzeri konulardadır. Ben mücerred kalamı sevmem, ancak altında amel varsa bu müstesna"¹⁰ demiştir. O başka bir yerde, istivâ hakkında soran kimseye, istivânın malum, keyfiyetinin meçhul, bunu sormanın ise bidat olduğunu ifade etmiştir.¹¹

İtikadî meselelerin, Kitab/Sünnet, Hz. Peygamber ve sahabenin oluşturduğu Müslüman akla bağlı kalarak geliştirilen kalamî yöntemle anlaşılması ve yorumlanması gerektiğini savunanlar, olgusal gerçekliklerin göz önünde bulundurulmasının zorunluluğuna işaret etmiş ve zamanın değişmesiyle oluşan farklı sorunlar karşısında farklı cevap ve metodlar belirlenmesinin elzem olduğu düşüncesini ileri sürmüşlerdir. Hasan Basrî, kelama yakınlığından ötürü kendisini eleştirenlere, kendisinin sahabeyle aynı inanca sahip olduğunu fakat sahabenin karşılaşmadığı problemlerle karşılaştıklarını ve bu problemlerin çözümü için Müslüman düşünceye dayanan akli yorumlamalara ihtiyaç duyulduğunu belirtmiştir.¹² Ebû Hanife ise kendisine, "Hz. Peygamber ve sahabe bu konulara girmediler. Onlar için kâfi olan şey, senin için de yeterli değil midir?" sorusunu yöneltenlere, "Sahabe ile aynı durumda olsaydık, onlar için kâfi olan bizim için de yeterli olurdu. Fakat biz onlardan farklı şartlarda yaşıyoruz"¹³

⁸ Reyadh Nofan al-Adwan - Azizi Abu Bakar - M. A. Yasmin Maher el-Jamai, "The Origin of the Science of Ilmu Al-Kalâm", *Journal of Human Development and Communication*, 3 (2014): 35; Hülya Alper, *İmam Mâturîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi* (İstanbul: İz Yayınları, 2013), 19; Fâlih er-Rebî, *Târîhu'l-Mu'tezile Fikruhum ve Akâiduhum* (Kahire: ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, 2001), 13.

⁹ Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, 1: 54; Ahmed Mahmud es-Subhî, *Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü Felsefiyye li Ârâi'l-Fıraki'l-İslâmiyye fi Usûli'd-Dîn el-Eşâira* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985), 15.

¹⁰ Ebû Ömer Yusuf İbn Abdilberr, *Câmi' Beyâni'l-İlm ve Fadlih*, thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî (Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 2: 938.

¹¹ Ebû İsmail Abdurrahman b. İsmail es-Sâbûnî, *Akâidetü's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs ev er-Risâletü fi İtikâdi Ehlis-Sünne ve Ashâbi'l-Hadîs ve'l-Eimme*, thk. Bedir el-Bedir (Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1984), 17; Ebu'l-Muîn en-Neseî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003), 1: 173; Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdülkerîm eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal* (Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1992), 1: 80.

¹² Hasan el-Basrî, *Risâle fi'l-Kader, Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içinde*, thk. Muhammed İmâre (Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1988), 116-117. Ayrıca bk. Galip Türcan, "Kelâmın Meşruiyeti Sorunu Ehl-i Sünnet Kelâmı ve Olgusal Gerçeklik Arasındaki İlişki", *Marife Dergisi*, 5/3 (2005): 184 vd.

¹³ Numan b. Sabit Ebû Hanife, *el-Alim ve'l-Müteallim, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 14.

cevabını vererek kendilerinin, naslara atflarda bulunmak suretiyle dinin temel yaklaşımlarına uygun doğru itikadî görüşleri ispat etmek zorunda olduklarını vurgulamış ve kalamî yönetime zemin hazırlamıştır.

Müslüman toplumda, dinin temel meselelerinin yeniden yorumlanmasına yönelik ortaya çıkan iki farklı yaklaşım karşısında Şafiî, selef metodunu savunan kesimden yana tavır geliştirmiş ve kalamî anlayışı eleştirmiştir.¹⁴ Şafiî, Allah'ın, Hz. Peygamber'den sonra hiç kimseye dinî meselelerle ilgili olarak ilme dayanmaksızın hiçbir şey söyleme izni vermediğini vurgulamış, ilmin ise Kitab, Sünnet, icma, haberler ve bunlar üzerine yapılan kıyaslardan ibaret olduğunu ifade etmiştir.¹⁵ O, "Kur'an ve Sünnet için niçin ve nasıl soruları sorulamaz"¹⁶ diyerek yöntem bakımından lafız ve rivayet anlayışını öne çıkarmış ve naslar üzerinde yapılacak aklî yorumlara da karşı çıkmıştır.

3. ŞAFİİ'NİN KELAMA İLİŞKİN YAKLAŞIMI

Şafiî, itikadî esaslar başta olmak üzere dinin getirmiş olduğu veya sonraki dönemde yine dinle ilişkili olarak ortaya çıkan her türlü meselenin Kitab ve Sünnet ekseninde çözümlenmesinin en doğru yaklaşım olduğunu fakat kalamcılarının bu ölçütlerin dışında hareket ettiklerini ileri sürmüştür.¹⁷ O, Kitab ve Sünnet'ten ayrı olarak akıl merkezli felsefî izahlara yönelmeleri sebebiyle kalamcılarının, Hz. Peygamber ve sahabenin dinin anlaşılması ve yorumlanmasına ilişkin gösterdiği yaklaşım şekliyle ters düşen bir yöntem benimsediklerini düşünmüştür. Şafiî'nin, "Müslümanlar Arap lisanını terk edip Aristo lisanına meyiletmedikçe cehalet ve ihtilafa düşmeyeceklerdir"¹⁸ şeklindeki sözü de onun, felsefî ilke ve prensiplere dayalı aklî izah yöntemlerinden faydalanan kalamî yöntem ile itikadî anlayışın bozulması arasında kurduğu ilişkiyi ve bununla ilgili taşıdığı endişeyi yansıtmaktadır.¹⁹

¹⁴ Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah İbn Asâkir ed-Dımeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî* (Dımeşk: Dâru'l-Fıkr, ts.), 338; Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*, 1: 244; Subhî, *Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü Felsefiyye li Ârâi'l-Fıraki'l-İslâmiyye fi Usûli'd-Dîn el-Eşâira*, 24.

¹⁵ Muhammed b. İdrîs eş-Şafiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1: 508.

¹⁶ Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996), 10: 20.

¹⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 29.

¹⁸ Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenmi'l-Mantık ve'l-Kelâm*, thk. Ali Sami en-Neşşâr-Suâd Ali Abdurrâzik (Mısır: y.y., 1946), 1: 66.

¹⁹ Neşşâr, *Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm* (Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1984), 248.

Sünnî akideyi benimseyenler arasında kalamî metod ve prensiplere karşı geliştirilen olumsuz tavrın temelinde, zikri geçen felsefî argümanları kullanan mu'tezilî düşüncenin reddedilmesi gerekliliği yatmaktadır.²⁰ Öyle ki bu süreçte kalam denildiğinde, kalam tartışmalarının başlamasına da sebep olan ve ilk kalamcılar olarak kabul edilen Mu'tezile anlaşılmakta ve kalamcılar ifadesi kullanıldığında da mu'tezilî düşünce sahipleri akla gelmekteydi.²¹ Mu'tezile'nin sıfatlar, kader, insanın iradesi gibi konularda geliştirdiği dinin genel yaklaşımlarına aykırı sayılan görüşlerinin yanı sıra dinî metinler üzerinde zaman zaman naklî bilgiyi göz ardı edecek ölçüde akli esas alan yaklaşımı, bu metinlerin ilahi niteliğini kaybetmesine yol açacağı endişesiyle selef tavrını benimseyenler tarafından reddedilmiştir.²² Şafîî de itikadî meselelerin, felsefî kültürden beslenen Mu'tezile'nin kalam metoduyla doğru şekilde anlaşılamayacağı ve yorumlanamayacağını savunarak kalamî söylemi eleştirmiştir. O, kalamî yöntemi mu'tezilî düşünceyle aynı ölçülerde değerlendirmiş, kelama karşı çıkmakla mu'tezilî metodu ve onun kalamî görüşlerini hedef almıştır.²³ Söz gelimi Şafîî'ye atfedilen "Kişi, isim müsemmanın gayrıdır, şey ile şey adının verildiği nesne ayrıdır derse onun aleyhinde zındık olduğuna dair hüküm ver"²⁴ şeklindeki cümle de buna delalet etmektedir. Zira bu ifadeler Mu'tezile kalamına ait düşüncelere işaret etmektedir.²⁵

Ulûhiyet konusunda Allah'ın zâtı, sıfatları ve bunlara ilişkin itikadî meseleler üzerinde yorumlar geliştirmesi ve söz konusu yorumlarda hataya düşme ve yanlış bir görüşü benimseme tehlikesini içermesi, Şafîî'ye göre kalamî yaklaşımın bir başka olumsuz yönünü ortaya koymaktadır. Bu sebeple o, görüş belirttiğinde hataya düşmesi halinde küfrü gerektirecek böylesi meselelerde konuşmaktan geri durmayı tercih etmiş, kendisine de bu konulara dair soru so-

²⁰ Mu'tezile'nin felsefî ilkeleri benimsediğine dair bk. De Lacy O'leary, *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev. Yaşar Kutluay – Hüseyin Yurdaydın (İstanbul: Pınar Yayınları, 2003), 121 vd.; Michael Allan Cook, "The Origins of Kalâm", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 43/1 (1980): 33; Abdelhamid İbrahim Sabra, "The Simple Ontology of Kalâm Atomism: An Outline", *Early Science and Medicine*, 14/1 (2009): 70.

²¹ Ömer Ferrûh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî* (Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1983), 288; Özervarlı, *Kelamda Yenilik Arayışları*, 17; Ahmet Erkol, *Kelam İlmine Yönelik Eleştiriler* (İstanbul: Divan Kitap, 2018), 71.

²² İlyas Çelebi, *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar* (İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002), 40-41.

²³ Erkol, *Kelam İlmine Yönelik Eleştiriler*, 71,74.

²⁴ Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. Abdülfettâh Muhammed, Mahmud Muhammed (Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, ts.), 2: 174; Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, 1: 66.

²⁵ Ebu'l-Yusr Muhammed el-Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, thk. Hanz Peter Lins (Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003), 93.

rulmamasını istemiştir.²⁶ Müzenî (ö. 264/878), Şafîî'nin kendisine ulûhiyet konusunda yorum yapmanın sakıncasından bahsettiği sözlerini şöyle özetlemiştir: Şafîî Mısır'a gelinceye kadar kelamla uğraşıyordum, Şafîî geldiğinde, ona gittim ve kelamla ilgili bir mesele sordum. Bana "Nerede olduğunun farkında mısın?" dedi; "Evet, Fustat Ulu Camii'ndeyim" dedim. O, "Sen, Taran'dasın" dedi. Sonra bana fıkha dair bir mesele sordu. Cevap verdiğimde o da benim cevabımın yanlışlığını gösteren başka bir şey söyledi. Ben, ilk cevabımdan başka bir şekilde karşılık verdim ama onu da yanlışladı. Benim her cevabımı geçersiz kılıyordu. Sonra, "Öyle ise hakkında hata ettiğinde küfrü gerektirecek bir mesele olan Allah'ın zâtına dair kelam nasıl olacak?" dedi. Bunun üzerine kelamı terk ettim ve fıkıh ilmine yöneldim.²⁷ Şafîî bu düşüncesinden dolayı, kendisi de ilk önce kelamla uğraşmasına rağmen, itikadî meselelerde hatalı bir görüşü benimsemiş neticesinde küfre düşülebileceği korkusuyla kelamı terk etmiş,²⁸ dinin temel prensipleri üzerine yorum yapmayı hadsizlik saymış²⁹ ve "Kul şirkin dışında her çeşit günahla Allah'ın huzuruna çıksa, bu onun kelamla uğraşarak Allah'ın huzuruna çıkmasından daha hayırlıdır"³⁰ demiştir.

Şafîî, Kitab, Sünnet ve bu ikisine atıfla oluşmuş icma ve kıyasın asıllar olduğunu ve yalnızca Kitab/Sünnet çerçevesinde disipline edilen Kur'an, hadis ve fıkıh ilminin dışındaki bütün ilimlerin birer meşguliyet, anlamsız bir uğraş ve boşa vakit geçirmek olduğunu ileri sürmüştür.³¹ Bir mecliste oturduğu sırada, yanlarında bulunan başka bir grubun kelamla ilgili bir mesele hakkında konuştuklarını duyunca Şafîî, onlara seslenerek ya hayır konuşmalarını ya da yanlarından ayrılmasını istemiştir.³² Yine Şafîî'den rivayet edilen "Kendisini kelamla bozmayan birisi kurtuluşa erer",³³ "Eğer insanlar kelam ilmindeki kötülükleri bilselerdi, aslandan kaçır gibi ondan kaçarlardı"³⁴ ve "Benim kelamcılar hakkında verdiğim hüküm şudur ki; onlar sopa ve takunya ile dövülmeli, aşiret-

²⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 28.

²⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 25-26.

²⁸ Fahrüddîn er-Râzî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ (Kahire: Mektebetü Külliyyâti'l-Ezheriyye, 1986), 105.

²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 25-26, 28.

³⁰ İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 337; Fahrüddîn er-Râzî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, 99.

³¹ Şafîî, *Dfoânu'l-İmâmi's-Şafîî* (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984), 106; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 20.

³² İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 336; Abdülganî ed-Dekar, *İmam Şafîî Fakîhü's-Sünneti'l-Ekber* (Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 248.

³³ İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 335; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 18; Dekar, *İmam Şafîî Fakîhü's-Sünneti'l-Ekber*, 248.

³⁴ İbn Asâkir ed-Dimeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 336; Fahrüddîn er-Râzî, *Menâkıbu's-Şâfiî*, 100; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 18; Dekar, *İmam Şafîî Fakîhü's-Sünneti'l-Ekber*, 248-249.

lerde, kabilelerde dolaştırılmalı ve bu sırada, işte Allah'ın kitabını, Hz. Peygamber'in sünnetini terk edip kelamla meşgul olanların cezası budur denmelidir"³⁵ ifadeleri de onun kelamî yönetime bakışı konusunda somut fikirler vermektedir.

Şafîî'nin kelamî metoda karşı katı bir tutum sergilemesi, onun naslara nasıl yaklaştığıyla ilgilidir. Dine dair diğer meselelerde olduğu gibi itikadî konularda da geliştirilen söylemlerin, hem yöntem hem de düşünce açısından yalnızca Kitap ve Sünnet'e atıfla doğrulanabileceğini düşünmesi, Şafîî'nin böylesi bir tavır geliştirmesine, dinin esasına dair meseleleri, naslara daha bağımlı bir anlam ve yorum çerçevesinde değerlendirmesine sebep olmuştur. O, dinin en doğru yorum şekli olarak değerlendirdiği sünnî akidenin de ancak bu çerçevede devamlılığını sürdürebileceğine inanmıştır.

4. ŞAFİİ'NİN KELAMİ DÜŞÜNCEYE ETKİSİ

Nasların anlaşılmasında ya da itikadî, fikhî ve ahlakî meselelerin bilinmesinde, geliştirdikleri yaklaşımlar bakımından sünnî düşünce içerisinde temel iki anlayış söz konusudur. Bunlardan biri Ehl-i Hadis,³⁶ diğeri ise Ehl-i Re'y³⁷ olarak adlandırılmıştır.³⁸ Bu iki yaklaşımın doğurduğu farklılaşmanın itikadî alana yansımaları, meselelerin anlaşılması ve yorumlanmasına dönük metodun belirlenmesi konusunda ortaya çıkmıştır. Her türlü dinî meselenin nas merkezli değerlendirilmesi ilkesini benimseyip nasların ifade ettiği mana ve prensiplerin yine naslara bağlı kalınarak kavranabileceğini düşünen Ehl-i Hadis, kelamî metoddan da uzak durulmasının gerekliliğini ileri sürmüş ve selef metodunu takip etmiştir. Buna karşılık, ifade ettiği kaynaklık değeri ve sahip olduğu konum açısından dinî meselelerin anlaşılmasında Kitap ve Sünnet'i iki asıl saymakla birlikte nasların kastettiği mana ve hakikatlerin aklın da öne çıkarılarak değerlendirilmesi prensibini taşıyan Ehl-i Re'y, kelamî yöntemi savunmuştur. Öncüleri arasında zikredildiği Ehl-i Hadis'in yaklaşımı ile Ehl-i Re'y arasındaki

³⁵ Fahrüddin er-Râzî, *Menâkıbu's-Şafîî*, 99; Zehebi, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 29; Suyûtî, *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*, 1: 65; Dekar, *İmam Şafîî Fakihü's-Sünneti'l-Ekber*, 248-249; Abdülhamîd, *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*, tr. M. Saim Yeprem (İstanbul: Marifet Yayınları, ts.), 139.

³⁶ Ehl-i Hadis kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Abdullah Aydın - Salim Ögüt, "Ehl-i Hadis", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 507-512.

³⁷ Ehl-i Re'y kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. M. Esad Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 10: 520-524.

³⁸ Ferrûh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî*, 215.

ayrışmayı, kurduğu ve sonraki dönemlerde usûlü'l-fıkh olarak nitelendirilen usûlle bir zeminde uzlaştırmak isteyen ve bunu gerçekleştiren Şafîî olmuştur.³⁹

Şafîî'nin oluşturduğu usûl, aslında Müslüman düşüncesinin temel esaslarını belirlemekte, dinî meseleleri açıklığa kavuşturma konusunda bir metod niteliği taşımakta⁴⁰ ve Ehl-i Hadis ile Ehl-i Re'y'i, Ehl-i Hadis'in lehine olmak üzere bir noktada buluşturmaktadır.⁴¹ Zira Şafîî'nin usûlü, şer'îliği merkeze koyan ve re'y'i⁴² sınırlandıran, bir sünî şer'îlik teorisi⁴³ Bu teori; beşerî davranışlara hüküm koyma konusunda yalnızca ilahi iradenin yetkili olduğu, her davranış için ilahi iradede öngörülmüş bir hükmün mutlaka bulunduğu ve söz konusu hükümlerin re'yle değil, yalnızca ilahi iradeyi yansıtan naslar vasıtasıyla anlaşılacağı ve bilineceği esaslarını ihtiva edecek şekilde üç temel ilke üzerine kuruludur.⁴⁴ Zikri geçen ilkelere göre dinî hükümler ancak Kitab, Sünnet, icma ve kıyas ile belirlenebilmektedir.⁴⁵ İşte teorik bakımdan böylece temellendirdiği bu yöntem şekliyle Şafîî, Müslüman aklın kurallarını belirlemiş, söz gelimi Ebû Hanife'nin metodunda mutlak serbestliğe sahip olan re'yin alanını oldukça sınırlanmış ve re'yi kıyasa indirgemıştır.⁴⁶ O, re'yi içtihat kavramıyla açıklamış, içtihadı kıyasla ilişkilendirmiş ve kıyası ise naslardan getirilen bir asılla hükme varma çabası olarak yorumlamış ve dolayısıyla da re'yi, esası nassa dayanan kıyas şeklinde anlamlandırarak nassa hamletmekten ibaret görmüştür.⁴⁷ Sonraki süreçte sünî çoğunluğun ilke olarak aynen benimsemesiyle birlikte Şafîî'nin çizgisini belirlediği ve sistematize ettiği usûl, fıkhî meselelerin

³⁹ Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn, Târîhu İbn Haldûn içinde*, (Beyrut: Dâru'l-Fıkr, 2001), 1: 566; Ferrûh, *Târîhu'l-Fıkrî'l-Arabî*, 244; Kutub Mustafa Sânu, "el-Mütekellimûn ve Usûlü'l-Fıkh Kırâe fî Cedeliyye el-Alâka beyne İlmey el-Usûl ve'l-Kelâm", *İslâmiyyetü'l-Marife*, 3/9 (1997): 41.

⁴⁰ Neşşâr, *Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*, 80 vd.; Neşşâr, *Neş'etü'l-Fıkrî'l-Felsefî fi'l-İslâm*, 1: 54.

⁴¹ Muhammed Âbid el-Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, çev. İbrahim Akbaba (İstanbul: Kitabevi, 2001), 119, 121; Nasr Hâmid Ebû Zeyd, *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat -Bilgi ve İktidar Arasında Dinî Düşünce-*, çev. Muhammed Coşkun (İstanbul: Mana Yayınları, 2015), 81.

⁴² Re'y kavramı ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Kadir Güler, "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni Kavramsal Gelişimi", *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2 (2002).

⁴³ Sünî şer'îlik teorisi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Talip Türcan, "Sünî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şafîî", *Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu* (İstanbul: Kent Işıkları 2012).

⁴⁴ Türcan, "Sünî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şafîî", 720-721.

⁴⁵ Şafîî, *er-Risâle*, 1: 596, 598.

⁴⁶ Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, 121.

⁴⁷ Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, 120; Güler, *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı -İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-* (Bursa: Emin Yayınları, 2007), 219,279.

çözülmesi için başvurulmuş bir ölçü olmakla sınırlı kalmamış ve sünnî düşüncenin yöntem kurallarını içeren bir disipline dönüşmüştür.⁴⁸

Kur'an ve hadislerde lafzî esas alan Şafîî'nin, oluşturduğu fıkıh usûlünde aklın sınırını çizip dinin yorumlanmasında nakli ve rivayeti mutlak şekilde öncelikli duruma getirmiş olması, kendisinden sonraki dönemde, gayesi bakımından soyut meseleleri izah ve ispat etmeyi amaçlayan ve bunun için de diğer dinî ilimlerden ayrı olarak aklî yorumlamalara ihtiyaç duyan kelimî düşüncüyü etkilemiştir. Zira Şafîî tarafından sistematik bir disiplin haline getirilen fıkıh usûlü, fıkıh ve kelimî usûlü olarak kabul edilirken, fıkıh usûlünün delilleri de fıkıh ve kelimî delilleri sayılmıştır.⁴⁹ Ayrıca Şafîî'nin sünnî düşünce formunu ifade eden usûlü, kelimî yöntemi benimsemekle birlikte Ehl-i Hadis'in prensiplerini önceleyen kelimîciler üzerinde de belli ölçüde etkili olmuştur. Bu şekliyle onun usûlü, kelimî yaklaşım üzerinde yöntem bakımından biçimsel anlamda, içerdiği prensipler açısından da fikrî manada belirleyici olmuştur. Onun akıl karşısında nassî esas alan yaklaşımı ve geliştirdiği usûlün temel ilkeleri, kendisinden yaklaşık olarak bir asır sonra yaşamış olan Eş'arî (ö. 324/935)'nin kelimîusunda kendini göstermiştir.

Eş'arî, sünnî itikadın esaslarını takip eden, fakat bu esasların doğruluğunu kelimî yöntemle delillendirip açıklığa kavuşturma yolunu tercih eden bir kelimîcidir. O, kelimî söylemin savunuculuğunu yapmış, kelimî bidat olarak görenleri eleştirmiş, onların nazar ve istidlalle uğraşmak kendilerine zor geldiği için cehaleti kelama tercih ettiklerini, taklit ve kolaycılığa yöneldiklerini, kelimî uğraşanları da bidat ve dalaletle itham ederek, kelimî meselelerle meşgul olmanın dine aykırı olduğunu savunduklarını dile getirmiştir.⁵⁰ Hz. Peygamber'in kelama yönelik ifadeleri bulunmamasından hareketle kelimîcileri bidatle itham edenlerin hakikatte kendilerinin bidat ehli olduğunu söyleyen Eş'arî, Hz. Peygamber'in kelimî ya da kelama meşgul olanların aleyhine sayılabilecek bir sözünün de bulunmadığı halde onların kelimî karşıtı bir tavır inşa ettiklerini vurgulamıştır.⁵¹ Fakat kelimî perspektifi böylesine benimsemesinin yanında Eş'arî'nin, Ehl-i Hadis'in itikada dair görüşlerini aktardıktan sonra, kendisinin de aynı görüşleri paylaştığını ve takip ettiğini söylemesi⁵² ve "Bağlı olduğumuz din; Allah'ın kitabına, Hz. Peygamber'in sünnetine, sahabe, tabiun ve hadis imamlarından rivayet edilene sarılmaktır. Böylece bizim görüşümüz, Ahmed b.

⁴⁸ Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, 127; Türkan, "Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şafîî", 721.

⁴⁹ Galip Türkan, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb* (Ankara: İlâhiyât, 2012), 35.

⁵⁰ Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail el-Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm* (Beyrut: Dâru'l-Meşârîi't-Tibâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995), 38.

⁵¹ Eş'arî, *Risâletü İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*, 49.

⁵² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn* (Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009), 1: 229.

Hanbel'in görüşüdür"⁵³ şeklindeki ifadesi de onun itikadî tercihler bakımından sünnî düşünce içerisinde yer alan ve kelama karşı katı bir tutum sergileyen Ehl-i Hadis'e yakın durduğunu göstermektedir. Eş'arî'nin ikinci cümlesinde, görüşlerini Ahmed b. Hanbel'den önce gelen ve ondan önde olan Şafii'ye değil de Ahmed b. Hanbel'e dayandırması ise Ahmed b. Hanbel'in mihne döneminden⁵⁴ sonra Ehl-i Hadis'in simge ismi haline gelmesi sebebiyledir.⁵⁵

Mu'tezile'nin metodu ile Ehl-i Hadis'in itikadî tercihlerini kelimî zeminde birbirine yaklaştırmaya çalışan Eş'arî, kelimî yöntemin gerekliliğini düşünmekle birlikte hadis ehlinin itikadî görüşlerini, nakil eksenli anlayışını takip ederek ve Şafii'nin usûlünün esaslarına bağlı kalarak,⁵⁶ Ehl-i Sünnet akaidini teorik bakımdan temellendirmiş ve sistemleştirmiştir. Öyle ki Mâtürîdî kelimacı Pezdevî (ö. 493/1100), Eş'arî'nin Mu'tezile ile bağını koparıldıktan sonra Şafii ahabından ilim aldığı, onun görüşlerine ortak olduğunu ve Şafii düşünce çerçevesinde kitaplar yazdığını dile getirmiştir.⁵⁷ Ebu'l-Muîn en-Nesefî (ö. 508/1115) de Eş'ariyye'yi, Küllâbiyye ve Kalânisiyye ile birlikte Ehl-i Hadis'in kelimacı grubundan saymıştır.⁵⁸ Bu yönüyle Eş'arî, Şafii'nin mirasçısı olmuş, onun fıkhıta yaptığı şeyi, kelim ilminde gerçekleştirmiş ve bunu yaparken de yine Şafii'nin usûlünü, nasları anlama/yorumlama şekli ve temellendirmede dayandığı esaslar noktasında örnek almış,⁵⁹ onun usûlünü geliştirmiş ve bu yolla Mu'tezile başta olmak üzere itikadî yapılarla mücadele etmiştir.⁶⁰

Ehl-i Sünnet kelamının metodik yapısı Eş'arî merkezli bir okumayla değerlendirildiğinde, görülmektedir ki; Şafii'nin kelimî düşünceye etkisi iki açıdan söz konusu olmuştur. Şafii bir taraftan kendisinin de şekillenmesine katkı

⁵³ Eş'arî, *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne* (Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.), 8-9.

⁵⁴ Mihne dönemiyle ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî İbn Esîr, *el-Kâmil fi't-Târih*, thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1987), 6: 3 vd.; Ferrûh, *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî*, 289 vd.

⁵⁵ Keskin, *İmam Eş'arî ve Eş'arilik*, 151.

⁵⁶ Sânu, "el-Mütekellimûn ve Usûlü'l-Fıkh Kırâe fi Cedeliyye el-Alâka beyne İlmey el-Usûl ve'l-Kelâm", 44; Ayrıca Eş'arî'nin itikadî konuları, Şafii'nin usûlü çerçevesinde temellendirmesine örnek olması bakımından sünnî hilafet/imamet meselesini yorumlama şekli için bk. Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, 127-128; kesb konusunu ele alış şekli için bk. Ebû Zeyd, *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat - Bilgi ve İktidar Arasında Dinî Düşünce-*, 82; iman tanımı için bk. Galip Türcan, *Din-Kelam İlişkisi - İslam'da İtikadî Düzlemin Oluşumu-* (Ankara: İlâhiyât, 2012), 162 vd.

⁵⁷ Pezdevî, *Usûlü'd-Dîn*, 13-14.

⁵⁸ Nesefî, *Tabsiratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*, 1: 400.

⁵⁹ Şafii'nin Eş'arî'ye usûl konularında da etkisini göstermesi açısından bk. Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn İbn Fûrek, *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*, thk. Daniel Gimaret (Beyrut: Dâru'l-Meşriq, 1987), 193.

⁶⁰ Sânu, "el-Mütekellimûn ve Usûlü'l-Fıkh Kırâe fi Cedeliyye el-Alâka beyne İlmey el-Usûl ve'l-Kelâm", 44; Câbirî, *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*, 134; Ebû Zeyd, *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat - Bilgi ve İktidar Arasında Dinî Düşünce-*, 82; Türcan, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*, 41.

sağladığı Ehl-i Hadis'in naslara yaklaşımını takip edip bu anlayış biçimini kelâmî zemine taşıyan kelamcılara, diğer taraftan usûlünde dinî meselelerin anlaşılıp yorumlamasında bir ölçüt olarak geliştirdiği, aklın etkinlik alanını sınırlandıran nas merkezli delillendirme yöntemiyle kelâmî düşünceye belli ölçüde tesir etmiştir.

Müslüman düşüncenin meseleleri anlamada, yorumlamada ve temellendirmede Şafîî'nin usûlünü temel alması ve söz konusu usûlün doktriner bir yapıya dönüşmesi birtakım sonuçlar doğurmuştur. Dinî meselelerin açıklığa kavuşturulmasında, akıl merkezli yorum karşısında nakil eksenli yaklaşımın güçlenmesi, tabiatı gereği kaynaklık değeri ve delil niteliği bakımından asıl olma konumundaki nasların mutlak otoritesine yapılan vurguyu artırmış ve ona atıfta bulunmayı zorunlu kılmıştır. Bu tavır, kendi içinde risk barındırmayan muhafazakâr bir anlayışa karşılık gelmektedir. Zira nassın kaynaklığına yapılan güçlü vurgu, dinin temel prensiplerinin hiçbir şekilde bozulmaya uğramadan korunmasına ve devamlılığına katkıda bulunmuştur. Öte yandan yine aynı tavır, ortaya çıkan her yeni meselenin, doğrudan ya da dolaylı olmak üzere naslardan kendisiyle arasında benzerlik bulunan bir asıl aranarak çözülmesini mecbur hale getirmiş, naslara bağımlı bir düşünce yapısının oluşumuna zemin hazırlamıştır. Bu durum ise, nasların zaman zaman kendi arasındaki lafız-anlam ilişkilerinin ve ifade etmek istediği mana ve hakikatlerin gözden kaçırılarak değerlendirilmesine, meselelerin temellendirilmesinde bağlamından kopuk şekilde naslara atıfta bulunulmasına sebep teşkil etmiş ve Müslüman akli belli ölçüde donuk bir yapıya büründürmüştür.

5. ŞAFİİ'NİN KELAMÎ NİTELİKLİ GÖRÜŞLERİ

Şafîî, Müslümanların kelamla meşgul olmalarını eleştirirken, Müslüman toplum içindeki gruplara ve İslam inancına yönelik olumsuz faaliyetlerde bulunan itikadî yaklaşımlara karşı sünnî akidenin esaslarını savunmuş, itikadî görüşlerini öne sürmüştür. Şafîî'nin itikadî meselelere değinmesi, kelamın konuları arasında bulunması sebebiyle kelâmî nitelik taşımakla birlikte bu meseleleri değerlendirme tarzı kelamın felsefî izahlar barındıran metodundan uzak bir görüntü çizmiştir. Zira onun karşı çıktığı şey dinin temeline ilişkin meselelerin, Kitap ve Sünnet dışında felsefî kültürden de beslenen kelâmî yöntemle değerlendirilmesi ve tartışma konusu yapılmasıdır. Fakat yine de Şafîî'nin Ehl-i Sünnet itikadını savunup kelâmî nitelikli görüşler belirtmesi sebebiyle Bağdâdî (ö. 429/1037), onu Ebû Hanife ile birlikte Ehl-i Sünnet'in ilk kelamcıları arasında zikretmiş ve Şafîî'nin kitaplarından birinin nübüvveti savunmak için Berâhime'ye karşı yazıldığını, diğerinin ise ehlu'l-ehvâya cevap niteliği taşıdığını ifa-

de etmiştir.⁶¹ Ayrıca Şafîî'ye nispet edilen *el-Fıkhü'l-Ekber*⁶² adlı eserde, doğrudan kelamın konuları arasında yer alan ve kelamı ilgilendiren meselelere yer verilmiştir.⁶³

Klasik kelimâ metinleri, talebeleri, biyografi ve menkıbe eserleri, Şafîî'nin kelamî nitelikli görüşlerini aktarmışlardır.⁶⁴ Şafîî kendisine rafızî düşünceye sahip bir kimsenin arkasında namaz kılıp kılamayacağını soran kimseye "Rafızînin, kaderinin ve mürcînin arkasında namaz kılma. İman sözdür diyen mürcîdir, Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer imam değildir diyen rafızîdir, meşîeti kendisi için kılan kaderîdir"⁶⁵ şeklinde cevap vermiştir.

Şafîî, halku'l-Kur'an meselesinde selef arasında bir ihtilafın olmadığı, bu meselenin tartışma konusu olmasının Mu'tezile'den kaynaklandığı görüşündedir. Şafîî, Kur'an'ın Allah'ın ezeli kelamı olduğunu ayetlerle delillendirmiş, bunun aksini iddia edip Kur'an'ın yaratılmış olduğu görüşünü benimseyenleri ise küfürle itham etmiştir.⁶⁶ Şafîî'nin, ilk kelamcılardan birisi olarak zikredilen Hafs el-Ferd (ö. 204/820) ile tartışması sırasında Kur'an'ın yaratılmışlığını savunan Hafs'ı küfürle nitelendirmesi bunu göstermektedir.⁶⁷

Sahabe arasında Hz. Peygamber'in vefatıyla birlikte hilafet tartışmaları başlamıştır. Şafîî, Hz. Peygamber'den sonra, kendi dönemine kadar gelen halifeleri fazilet açısından beşle sınırlamış ve bunları; Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Ali ve Ömer b. Abdülaziz şeklinde sıralamıştır.⁶⁸ Dolayısıyla hilafetin tarihsel sıralaması, Şafîî'ye göre aynı zamanda fazilet sıralamasıdır.

⁶¹ Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed el-Bağdâdî, *Usûlü'd-Dîn* (İstanbul: Matbuatu'd-Devle, 1928), 308.

⁶² *el-Fıkhü'l-Ekber* ile ilgili ayrıntılı bilgi için bk. Şafîî, *el-Fıkhü'l-Ekber*, çev. Hamdi Gündoğar (İstanbul: Beyan Yayınları, 2016).

⁶³ Neşşâr, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*'in tahkikine yazdığı önsözden, 38; Neşşâr, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fî'l-İslâm*, 1: 246; Muhammed b. Abdülvehhâb el-Akîl, *Menhecü'l-İmâm eş-Şafîî fî İsbâti'l-Akide*, (Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1998), 2: 459; Hamdi Gündoğar, "Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şafîî'nin el-Fıkhü'l-Ekber Adlı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili", *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 7/1 (2016): 37; Mehmet Ali Büyükkara, "Kendisine Atfedilen Sözler Zemininde İmam Şafîî'nin Akidevi Görüşleri", *Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu* (İstanbul: Kent Işıkları 2012), 354; Türcan, *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*, 31.

⁶⁴ İbn Asâkir ed-Dımeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 338; Neşşâr, *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*'in tahkikine yazdığı önsözden, 37-38.

⁶⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 31.

⁶⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 18; Dekar, *İmam Şafîî Fakihü's-Sünneti'l-Ekber*, 250, 255 vd.

⁶⁷ İbn Asâkir ed-Dımeşkî, *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fî mâ Nusibe ilâ İmâm Ebi'l-Hasen el-Eş'arî*, 339.

⁶⁸ Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn el-Beyhakî, *Menâkıbu's-Şafîî*, thk. Ahmed Sakr (Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.), 1: 448; Zehebî, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, 10: 20; Dekar, *İmam Şafîî Fakihü's-Sünneti'l-Ekber*, 266.

Kelamın tartışma konularına karşılık gelen ilgili örnekler, Şafîî'nin kelamî nitelikli görüşlerine işaret etmesi bakımından önem taşımaktadır. Şafîî, öncüsü olduğu Ehl-i Sünnet itikadının görüşlerini böylece ortaya koymuştur. Fakat o itikadî değerler bağlamında aynı yerde durduğu sünnî kelimcilerden, bu değerlerin açıklanmasında başvurulan yöntemler noktasında ayrılmıştır. Kelamî metodun Kitap ve Sünnet kaynaklı olmadığı gibi bu iki asla aykırı yönleri bulunduğunu ve Mu'tezile'nin felsefî kaynaklardan devşirerek inşa ettiği bir yaklaşım şekli olduğunu düşünen Şafîî bu sebeple kelamî söylemden uzak durmuştur.

6. SONUÇ

Müslüman toplum Hz. Peygamber ve sahabe sonrası dönemde, farklı sebeplerle ortaya çıkan itikadî nitelikli problemlere karşı geliştirilecek cevaplarda esas alınacak kaynaklar ve kullanılacak metodlar hakkında görüş ayrılıkları yaşamıştır. Bu anlamda Kitap ve Sünnet'in perspektifinden hareket etmek üzere Müslüman toplumun inanç esaslarının inşa edilmesi görevini üstlenen selef bilginleri arasında da tartışma konusu olmaya devam eden bu metod sorunuyla ilgili olarak iki farklı anlayış şekli tezahür etmiştir. Hasan Basrî ve Ebû Hanife başta olmak üzere bazı bilginler, Müslümanların karşılaştığı itikada ilişkin meselelerin Kitap ve Sünnet'ten hareketle geliştirilecek aklî izah yöntemleriyle çözülmesi gerektiğini vurgulamış ve kelamî bakış açısını benimsemişlerdir. Diğer taraftan Mâlik b. Enes ve Şafîî gibi isimler, kelamî yöntemi reddedip Müslümanların meselelere yalnızca Kitap ve Sünnet çerçevesinde yaklaşmaları ve bu doğrultuda yaşamaları gerektiğini belirtmişlerdir.

Şafîî, kelamî yöntemi tercih edenlere karşı çıkmış ve onları, Kur'an ve Hz. Peygamber'in sünnetini terk etmekle, bid'at ehli olmakla suçlamıştır. O kelamla uğraşanların çok ağır şekilde cezalandırılması gerektiğinden bahsetmiş ve talebelerini de kelamla meşgul olmamaları yönünde uyarmıştır. Şafîî'nin kelamî düşünceye olan karşıtlığı, onun nakil merkezli bir dini algılama şeklinden, itikadî meseleler üzerine yorumda bulunma konusundaki çekimserliğinden ve kelamî söylemin en güçlü temsilcisi konumundaki Mu'tezile'nin naklî bilgiye aykırı düşen itikadî yorumlarda bulunması sebebiyle mu'tezilî yaklaşım biçimiyle aynı ölçülerde değerlendirdiği kelamî yöntemden uzak durmasından kaynaklanmıştır.

Şafîî, kendisinden sonra kelamî tavrı da belli ölçüde etkileyecek bir girişimde bulunmuş, dinin yorumlanması ve hükümler bina edilebilmesi için Müslüman düşüncenin bir ölçütü olarak akılcı yorum tarzı ile rivayet merkezli yaklaşımı birleştiren bir usûl geliştirmiştir. Fakat bunu yaparken Şafîî, aklın alanını

da önemli ölçüde sınırlandırmış ve her türlü dinî meselenin yalnızca naslar çerçevesinde değerlendirilmesini zorunlu hale getirmiştir. O usûlünün meseleleri temellendirmede ortaya koyduğu nas merkezli anlayış biçimiyle, tanımlayıcı özelliği aklı öne çıkarmak olan kalamî yaklaşım şekline sınırlayıcı bir etkide bulunmuştur.

Şafiî'nin öncüleri arasında bulunduğu Ehl-i Hadis'in nas merkezli prensiplerine bağlı bir kalamcı olarak Eş'arî, beliren itikadî problemlere çözümler getirme gayesiyle hadis ehlinin uzak durduğu kalamî metodun meşruiyetini savunmuştur. O, Ehl-i Hadis'in anlayışı ile kalamî yorum şeklini bir noktada buluşturmaya çalışmış, böylece Ehl-i Sünnet kalamı bir disiplin haline gelmiştir. Eş'arî, Ehl-i Sünnet itikadını kalamî zeminde sistemleştirirken Şafiî'nin geliştirdiği usûlden beslenmiştir.

Şafiî'ye ait usûlün, dinî meseleleri açıklığa kavuşturmada esas alınması, nasların otoritesinin güçlü şekilde öne çıkarılmasına neden olmuş, bu da naslarla ilgili zihinlerde oluşabilecek bir bozulmaya engel teşkil etmiş ve nasların korunmasını sağlamıştır. Fakat bunun yanında ortaya çıkan her meselenin, mutlaka bir nassa lafzen dayandırılarak çözülmesi zorunluluğu, zaman zaman nasların ifade etmek istediği mana ve hakikatleri gözden kaçıran, lafız ve rivayet merkezli bir anlayışı doğurmuştur. Bu durum ise Müslüman aklı ve kalamî bakışı belli ölçüde sınırlandırmış ve dinî düşüncenin belli ölçüde donuk bir hal almasına sebep olmuştur. Yine de düşüncesinin temeli Ehl-i Hadis'e dayanan Eş'arî'nin kelama karşı çıkanları eleştirmesi, Şafiî'den sonraki süreçte, Şafiî ile aynı prensipleri esas alan düşünce ekolünde kelama karşı geliştirilen algının değişikliğe uğramış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir. Öyle ki bu değişiklik, kalamî düşünce biçiminin, itikadî meselelerin anlaşılmasında ve yorumlanmasında başvurulması zorunlu bir gerçekliğe işaret ettiğini ortaya koymaktadır.

7. KAYNAKÇA

Abdülhamîd, İrfan. *İslâm'da İtikadî Mezhepler ve Akâid Esasları*. çev. M. Saim Yeprem. İstanbul: Marifet Yayınları, ts.

Abdülhamîd, İrfan. "Kalamcıların Metodu; Araştırma ve Değerlendirme". çev. Harun Çağlayan. *Kelam Araştırmaları Dergisi* 12/1 (2014): 399-424.

Akîl, Muhammed b. Abdülvehhâb. *Menhecü'l-İmâm eş-Şâfiî fî İsbâti'l-Akîde*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü Edvâi's-Selef, 1998.

- Adwan, Reyadh Nofan - Abu Bakar, Azizi – Jamai, M. A. Yasmin Maher. "The Origin of the Science of Ilmu Al-Kalâm". *Journal of Human Development and Communication* 3 (2014): 31-40.
- Alper, Hülya. *İmam Mâturîdî'de Akıl-Vahiy İlişkisi*. İstanbul: İz Yayınları, 2013.
- Altaie, Mohammed Basil. "Daqîq al-Kalâm The Islamic Approach to Natural Philosophy". *Based on a talk given at the Institute of Arab and Islamic Studies, University of Exeter (U.K, 26 Ocak 2005)*.
- Aydınlı, Abdullah - Öğüt, Salim. "Ehl-i Hadîs". *DİA*. 10: 507-512. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Bağdâdî, Abdulkâhir b. Tahir b. Muhammed. *Usûlü'd-Dîn*. İstanbul: Matbaatu'd-Devle, 1928.
- Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. el-Hüseyn. *Menâkıbu's-Şâfiî*. thk. Ahmed Sakr. 2 Cilt. Kahire: Mektebetü Dâri't-Türâs, ts.
- Büyükkara, Mehmet Ali. "Kendisine Atfedilen Sözler Zemininde İmam Şafîî'nin Akidevî Görüşleri". *Uluslararası İmam Şafîî Sempozyumu* (Diyarbakır, 7-9 Mayıs 2010).
- Câbirî, Muhammed Âbid. *Arap-İslâm Aklının Oluşumu*. çev. İbrahim Akbaba. İstanbul: Kitabevi, 2001.
- Cook, Michael Allan. "The Origins of Kalâm". *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 43/1 (1980): 32-43.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *et-Ta'rîfât*. Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî, 1938.
- Cürcânî, Seyyid Şerif Ali b. Muhammed. *Şerhu'l-Mevâkıf*. thk. Mahmud Ömer ed-Dimyâtî. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1998.
- Cüveynî, Ebu'l-Meâlî Abdülmelîk b. Abdillâh b. Yusuf. *eş-Şâmil fî Usûli'd-Dîn*. thk. Ali Sâmi en-Neşşâr – Faysal Bedîr Avn – Muhammed Muhtar. İskenderiye: Menşetü'l-Meârif, 1969.
- Çelebi, İlyas. *İslâm İnanç Sisteminde Akılcılık ve Kadı Abdulcebbar*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2002.
- Dekar, Abdülganî. *İmam Şafîî Fakîhü's-Sünneti'l-Ekber*. Dimeşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Ebû Hanife, Numan b. Sabit. *el-Alim ve'l-Müteallim, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri içinde*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

- Ebû Zeyd, Nasr Hâmid. *Kutsal Metin Otorite ve Hakikat –Bilgi ve İktidar Arasında Dinî Düşünce-*. çev. Muhammed Coşkun. İstanbul: Mana Yayınları, 2015.
- Erkol, Ahmet. *Kelam İlmine Yönelik Eleştiriler*. İstanbul: Divan Kitap, 2018.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *el-İbâne an Usûli'd-Diyâne*. Beyrut: Dâru İbn Zeydûn, ts.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn*. 2 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2009.
- Eş'arî, Ebu'l-Hasen Ali b. İsmail. *Risâletü İstihsâni'l-Havd fi İlmi'l-Kelâm*. Beyrut: Dâru'l-Meşârî't-Tıbâa ve'n-Neşr ve't-Tevzî, 1995.
- Ferrûh, Ömer. *Târîhu'l-Fikri'l-Arabî*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-Melâyîn, 1983.
- Gündoğar, Hamdi. "Ehl-i Sünnet Kelamına Giden Süreçte Ebu Hanife ve Şafî'nin El-Fıkhu'l-Ekber Adlı Risalelerinde Yer Alan İtikadi Konuların Mukayeseli Tahlili". *İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (2016): 35-63.
- Gürler, Kadir. *Ehl-i Hadisin Düşünce Yapısı –İlk Dönem Ehl-i Hadis Örneği-*. Bursa: Emin Yayınları, 2007.
- Gürler, Kadir. "Re'y Kavramının Etimolojik Düzeni ve Kavramsal Gelişimi". *Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (2002): 173-194.
- Hasan el-Basrî. *Risâle fi'l-Kader, Resâilü'l-Adl ve't-Tevhîd içinde*. thk. Muhammed İmâre. 2 Cilt. Beyrut: Dâru's-Şurûk, 1988.
- Huseyn, Osman b. Ali. *Menhecü'l-İstidlâl alâ Mesâili'l-İ'tikâd inde Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*. 2 Cilt. Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 2006.
- İbn Abdilberr, Ebû Ömer Yusuf. *Câmi' Beyâni'l-İlm ve Fadlih*. thk. Ebu'l-Eşbâl ez-Züheyrî. 2 Cilt. Riyad: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- İbn Asâkir ed-Dimeşkî, Ebu'l-Kâsım Ali b. el-Hasen b. Hibetullah. *Tebyînü Kizbi'l-Müfterî fi mâ Nusibe ilâ İmâm el-Eş'arî*. Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.
- İbn Esîr, Ebu'l-Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Ebu'l-Fidâ Abdullah el-Kâdî. 11 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Huseyn. *Mücerredü Makâlâti'l-Eş'arî*. thk. Daniel Gimaret. Beyrut: Dâru'l-Meşrik, 1987.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed. *Mukaddimetü İbn Haldûn, Târîhu İbn Haldûn içinde*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 2001.
- Keskin, Mehmet. *İmam Eş'arî ve Eş'arîlik*. İstanbul: Düşün Yayınları, 2013.

- Kılıçer, M. Esad. "Ehl-i Hadîs". *DİA*. 10: 520-524. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Lâlekâî, Ebu'l-Kâsım Hibetullah b. Hasan b. Mansûr et-Taberî. *Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâa*. thk. Ahmed Sa'd Hamdân. 3 Cilt. Riyad: Dâru Tayyibe, ts.
- Nesefî, Ebu'l-Muîn. *Tabıratü'l-Edille fi Usûli'd-Dîn*. thk. Hüseyin Atay. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2003.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *Menâhicu'l-Bahs inde Müfekkiri'l-İslâm*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1984.
- Neşşâr, Ali Sâmi. *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefi fi'l-İslâm*. 3 Cilt. Kahire: Dâru'l-Meârif, ts.
- O'leary, De Lacy. *İslâm Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*. çev. Yaşar Kutluay - Hüseyin Yurdaydın. İstanbul: Pınar Yayınları, 2003.
- Özervarlı, M. Sait. *Kelamda Yenilik Arayışları*. İstanbul: İsam Yayınları, 2008.
- Pezdevî, Ebu'l-Yusr Muhammed. *Usûlü'd-Dîn*. thk. Hanz Peter Lins. Kahire: el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türâs, 2003.
- Râzî, Fahrüddîn. *Menâkibu's-Şâfiî*. thk. Ahmed Hicâzî es-Sekâ. Kahire: Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, 1986.
- Rebî, Fâlih. *Târîhu'l-Mu'tezile Fikrum ve Akâiduhum*. Kahire: ed-Dâru's-Sekâfiyye li'n-Neşr, 2001.
- Sabra, Abdelhamid İbrahim. "The Simple Ontology of Kalâm Atomism: An Outline". *Early Science and Medicine* 14/1 (2009): 68-78.
- Sâbûnî, Ebû İsmail Abdurrahman b. İsmail. *Akîdetü's-Selef ve Ashâbi'l-Hadîs ev er-Risâletü fi İ'tikâdi Ehli's-Sünne ve Ashâbi'l-Hadîs ve'l-Eimme*. thk. Bedir el-Bedir. Kuveyt: ed-Dâru's-Selefiyye, 1984.
- Sânû, Kutub Mustafa. "el-Mütekellimûn ve Usûlü'l-Fıkh Kırâe fi Cedeliyye el-Alâka beyne İlme el-Usûl ve'l-Kelâm". *İslâmiyyetü'l-Marife* 3/9 (1997): 33-70.
- Subhî, Ahmed Mahmud. *Fî İlmi'l-Kelâm Dirâsetü Felsefiyye li Ârâi'l-Fıraki'l-İslâmiyye fi Usûli'd-Dîn el-Eşâira*. Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, 1985.
- Subkî, Tâcüddîn Ebû Nasr Abdülvehhâb b. Ali b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. Abdülfettâh Muhammed, Mahmud Muhammed. 10 Cilt. Kahire: Dâru İhyâi'l-Arabiyye, ts.

- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr. *Savnu'l-Mantık ve'l-Kelâm an Fenni'l-Mantık ve'l-Kelâm*. thk. Ali Sami en-Neşşâr-Suâd Ali Abdurrâzik. 2 Cilt. Mısır: y.y., 1946.
- Şafiî, Muhammed b. İdrîs. *Dîvânu'l-İmâmi's-Şafiî*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1984.
- Şafiî, Muhammed b. İdrîs. *el-Fıkhu'l-Ekber*. çev. Hamdi Gündoğar. İstanbul: Beyan Yayınları, 2016.
- Şafiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Şankâtî, Bedâh b. el-Buseyr. *Tenbîhu'l-Halî'l-Hâdır*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2000.
- Şehristânî, Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerîm. *el-Milel ve'n-Nihal*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-İlmiyye, 1992.
- Taftazânî, Ebu'l-Vefa. *Ana Konularıyla Kelâm*. çev. Şerafeddin Gölcük. Konya: Kitab Dünyası Yayınları, 2000.
- Türcan, Galip. *Din-Kelam İlişkisi –İslam'da İtikadî Düzlemin Oluşumu-*. Ankara: İlâhiyât, 2012.
- Türcan, Galip. *Kelamda Kaynaklık Niteliği Bakımından Kitâb*. Ankara: İlâhiyât, 2012.
- Türcan, Galip. "Kelamın Meşruiyeti Sorunu Ehl-i Sünnet Kelamı ve Olgusal Gerçeklik Arasındaki İlişki". *Marife Dergisi* 5/3 (2005): 175-193.
- Türcan, Talip. "Sünnî Şer'îlik Teorisinin Kurucusu Olarak İmâm Eş-Şafiî". *Uluslararası İmam Şafiî Sempozyumu* (Diyarbakır, 7-9 Mayıs 2010).
- Watt, W. Montgomery. *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*. çev. Ethem Ruhi Fığlalı. Ankara: Sarkaç Yayınları, ts.
- Watt, W. Montgomery. *Modern Dünyada İslâm Vahyi*. çev. Mehmet Aydın. Ankara: Hülbe Yayınları, 1982.
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Eş'ariyye". *DİA*. 11: 447-455. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1995.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman. *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. 25 Cilt. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Zemerlî, Fevvâz Ahmed. *Akâidü Eimmeti's-Selef*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, 1995.